

Η ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΣΤΙΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ

επιστημονική επιμέλεια:
Μαρία Μαλικιώση-Λοϊζου
Δέσποινα Σιδηροπούλου-Δημακάκου
Γιώργος Κλεφτάρας

Ελληνικά
βιβλία

Η συμβουλευτική ψυχολογία κατά τις τελευταίες δεκαετίες δραστηριοποιείται και επεκτείνει τις εφαρμογές της σε όλο και περισσότερες ομάδες ανθρώπων που διαφέρουν ως προς το φύλο, την ηλικία, τη μόρφωση, την οικογενειακή κατάσταση, το επάγγελμα, τη θρησκεία κ.λπ. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο προσανατολισμός της συμβουλευτικής ψυχολογίας στο γυναικείο πληθυσμό και στα προβλήματά του.

Επιχειρώντας να δώσει το δικό του στίγμα στην, ομολογουμένως περιορισμένη, ελληνόγλωσση βιβλιογραφία, το βιβλίο αυτό προσεγγίζει την εικόνα και τα προβλήματα των γυναικών από τη σκοπιά της συμβουλευτικής ψυχολογίας. Περιγράφει τις εξελίξεις του κλάδου, αναλύει τις θεωρητικές αρχές και επικεντρώνεται σε θέματα που ενδιαφέρουν ιδιαίτερα τις γυναίκες. Στόχος είναι η ευαισθητοποίηση των συμβουλευτικών ψυχολόγων στα γυναικεία θέματα και η κατάλληλη προσαρμογή και τροποποίηση της συμβουλευτικής και ψυχοθεραπευτικής διαδικασίας έτσι ώστε να ανταποκρίνεται καλύτερα στις ανάγκες των γυναικών. Το βιβλίο δεν απευθύνεται μόνο στους συμβουλευτικούς ψυχολόγους. Ενδιαφέρει επίσης επαγγελματίες υγείας, εκπαιδευτικούς, γονείς, φοιτητές αλλά και ειδικούς που βοηθούν τις γυναίκες να αντιμετωπίσουν τα προβλήματά τους. Πρωτίστως όμως ενδιαφέρει κάθε γυναίκα που θέλει να δει τον εαυτό και τη ζωή της από μια διαφορετική, πιο ουσιαστική σκοπιά, άρρηκτα συνδεδεμένη με τη γυναικεία της υπόσταση.

ISBN 960-442-467-X

9 789604 424672

Οικογένεια διπλής σταδιοδρομίας: μελέτη των ενδοοικογενειακών σχέσεων ζευγαριών και της αυτοεκτίμησης και αυτοαντίληψης παιδιών και προεφήβων*

Αικατερίνη Γκαρή & Κώστας Μυλωνάς

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο όρος «οικογένεια διπλής σταδιοδρομίας» αναφέρεται στο αρκετά μικρό ποσοστό εκείνων των οικογενειών στις οποίες και οι δύο σύζυγοι όχι μόνο έχουν επαγγελματική απασχόληση, αλλά και επιθυμούν να επιτύχουν το συνδυασμό οικογένειας και επαγγελματικής σταδιοδρομίας, ως πηγή προσωπικής ολοκλήρωσης (Raroport & Raroport, 1971, 1976). Ο όρος «σταδιοδρομία» ουσιαστικά επικεντρώνεται σ' εκείνες τις μορφές εργασιακής απασχόλησης που απαιτούν υψηλό βαθμό δέσμευσης και χαρακτηρίζονται από ένα διαρκώς εξελικτικό χαρακτήρα (Gilbert, 1994). Μερικοί ερευνητές μάλιστα (Sekaran, 1986) συμπληρώνουν την έννοια της σταδιοδρομίας συμπεριλαμβάνοντας την ακαδημαϊκή μόρφωση των συζύγων, την υψηλή κοινωνική τους θέση, το κίνητρο για εργασία ως κυρίαρχο, σε σύγκριση με την ανάγκη για απόκτηση χρημάτων, καθώς και την αφοσίωση στο επάγγελμα.

Σύμφωνα με τους κοινωνιολόγους της οικογένειας, η οικογένεια διπλής σταδιοδρομίας εντάσσεται στα εναλλακτικά σχήματα οργάνωσης της ιδιωτικής ζωής, σε σύγκριση με τη «μέση» (normal) ή τη «συμβατική οικογένεια» (conventional family) (Michel, 1987· Μουσούρου, 1989). Ο όρος «εναλλακτικά σχήματα διαβίω-

---

* Ευχαριστούμε τις αποφοίτους του Προγράμματος Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, Α. Δούδαλη, Φ. Κολόβαρη και Μ. Μορφονιού, για την πολύτιμη συμβολή τους στη συλλογή των ερευνητικών στοιχείων.

σης» δηλώνει σχήματα οργάνωσης της ζωής που, σύμφωνα με συγκεκριμένα κριτήρια, διαφοροποιούνται από τα αντίστοιχα της «συμβατικής οικογένειας», δηλαδή της οικογένειας που είναι κοινωνικά αναμενόμενη αλλά όχι υποχρεωτική (Steel & Kidd, 2001). Ένα από τα κριτήρια που καθορίζουν τη συμβατική οικογένεια είναι η σύνθεση των οικογενειακών ρόλων, σε συνδυασμό με κάποιες συμπεριφορές και πρότυπα συμπεριφοράς που ρυθμίζονται από το φύλο και την ηλικία των μελών της. Στις περισσότερες από τις εναλλακτικές μορφές διαβίωσης στην οικογένεια δεν φαίνεται να ισχύει η ίδια σύνθεση οικογενειακών ρόλων, ή τουλάχιστον φαίνεται να ισχύει σε μικρότερο βαθμό· επίσης, οι συμπεριφορές φαίνεται να ρυθμίζονται και από άλλες παραμέτρους, εκτός από το φύλο και την ηλικία, όπως είναι οι επιθυμίες και οι ανάγκες των μελών της. Γενικότερα, υπάρχουν κάποιοι παράγοντες που συσχετίζονται είτε με τη συμβατική είτε με μια εναλλακτική μορφή οικογένειας. Ένας τέτοιος παράγοντας είναι η *παρουσία παιδιών στην οικογένεια, σε συνδυασμό με τον αριθμό και την ηλικία τους*. Στις βιομηχανικά ανεπτυγμένες και αστικοποιημένες χώρες όσα περισσότερα είναι τα παιδιά τόσο πιθανότερο είναι να υπάρχει μια συμβατική δομή οικογένειας (Michel, 1987), με οικονομικά εξαρτώμενη τη σύζυγο, με αυξημένες τις ανάγκες της για βοήθεια σε πρακτικά ζητήματα, με μικρότερη συμμετοχή στη λήψη των οικογενειακών αποφάσεων, και ίσως, σε κάποιες περιπτώσεις, με διακοπή της εργασίας της όταν γίνεται μητέρα. Στις εξαιρέσεις φαίνεται να ανήκει η Ελλάδα, καθώς η παρουσία παιδιών ενισχύει το γόητρο της μητέρας και τη συμμετοχή της στη λήψη των οικογενειακών αποφάσεων, σε σχέση με το σύζυγο, ενώ συνήθως της προσφέρεται βοήθεια από τη μητέρα της και άλλα συγγενικά πρόσωπα στην ανατροφή των παιδιών (Μαράτου-Αλιπράντη, 1999· Safilios-Rothschild, 1972).

Άλλοι παράγοντες, ρυθμιστικοί του συμβατικού ή εναλλακτικού χαρακτήρα της οικογένειας είναι το μορφωτικό επίπεδο των συζύγων, το εισόδημά τους και η επαγγελματική τους δραστηριότητα. Ειδικότερα, σε βιομηχανικές δυτικές χώρες, το μορφωτικό επίπεδο του συζύγου φαίνεται να συσχετίζεται θετικά με την ισχύ του στη λήψη των οικογενειακών αποφάσεων (Michel, 1987), με εξαίρεση και πάλι την Ελλάδα, όπου όσο υψηλότερη είναι η μόρφωση του συζύγου, τόσο μεγαλύτερη είναι η συμμετοχή της συζύγου του στη λήψη οικογενειακών αποφάσεων. Πρόκειται για στοιχείο που φαίνεται να συνδέεται με το ρόλο της μόρφωσης στη χώρα μας, ο οποίος είναι απελευθερωτικός από προκαταλήψεις (Μαράτου-Αλιπράντη, 1999· Safilios-Rothschild, 1972) και θεμελιωμένος στην

αξία της μορφωσιολατρίας, η οποία υποστηρίζει τη σημασία της μόρφωσης ως υπέρτατου αγαθού, από τη μια, και ως αξιόλογου μέσου για την ατομική, οικογενειακή και κοινωνική ανάπτυξη από την άλλη (Γκαρή, 1992· Gari & Kalantzi-Azizi, 1998· Τσουκαλάς, 1985).

Η διαφορά εισοδήματος των δύο συζύγων φαίνεται να ευνοεί εκείνον που προσφέρει στην οικογένεια μεγαλύτερο εισόδημα και, στην περίπτωση που η διαφορά αυτή «ευνοεί» τη σύζυγο, φαίνεται να συνοδεύεται από αύξηση της επιρροής της μέσα στην οικογένεια (Michel, 1987· De Singly, 1996). Αυτό φαίνεται να αφορά κυρίως σ' εκείνες τις περιπτώσεις των εργαζόμενων γυναικών που, βάσει ποσοτικών κυρίως κριτηρίων, συμβαίνει να θεωρούνται περισσότερο επιτυχημένες επαγγελματικά από τους συζύγους τους, περιπτώσεις που στη χώρα μας αποτελούν μειονότητα (Μουσουρού, 1985) και δεν συγχέονται με εκείνες γυναικών που είχαν «πάρει προίκα» από τους γονείς τους, ακόμα κι όταν αυτή ήταν μεγάλη, καθώς μια τέτοια κατανομή εισοδημάτων των συζύγων θα συνέβαλλε σε μια παραδοσιακή διάρθρωση της επιρροής μέσα στην οικογένεια.

Η επιρροή του συζύγου μέσα στην οικογένεια είναι ανάλογη της επαγγελματικής δραστηριότητάς του, δηλαδή όσο υψηλότερη θέση κατέχει το επάγγελμά του στην κοινωνική ιεραρχία των επαγγελμάτων, τόσο αυξάνει η επιρροή του μέσα στην οικογένεια (Michel, 1987). Αυτή η συνάρτηση δεν φαίνεται να έχει εδραιωθεί στην Ελλάδα, επειδή καθοριστικό παράγοντα αποτελεί η υψηλού επιπέδου μόρφωση του συζύγου, η οποία δεν συνοδεύεται υποχρεωτικά από την κατοχή επαγγελμάτων υψηλού κοινωνικού γοήτρου, ούτε από υψηλές αποδοχές (Μαράτου-Αλιπράντη, 1999· Safilios-Rothschild, 1972). Ουσιαστικότερη και ποιοτικά διαφορετική φαίνεται να είναι η επιρροή της συζύγου στα θέματα της οικογένειας, όταν είναι εργαζόμενη και ταυτόχρονα επιδιώκει μια επαγγελματική σταδιοδρομία στην οποία δεσμεύεται σε σημαντικό βαθμό. Αυτό το τελευταίο στοιχείο σχετίζεται με το γενικότερο προβληματισμό της παρούσας εργασίας, καθ' όσον συνδέεται με την οικογένεια διπλής σταδιοδρομίας, στην οποία η σύζυγος επιδιώκει να συνδυάσει οικογενειακά καθήκοντα με επαγγελματική σταδιοδρομία.

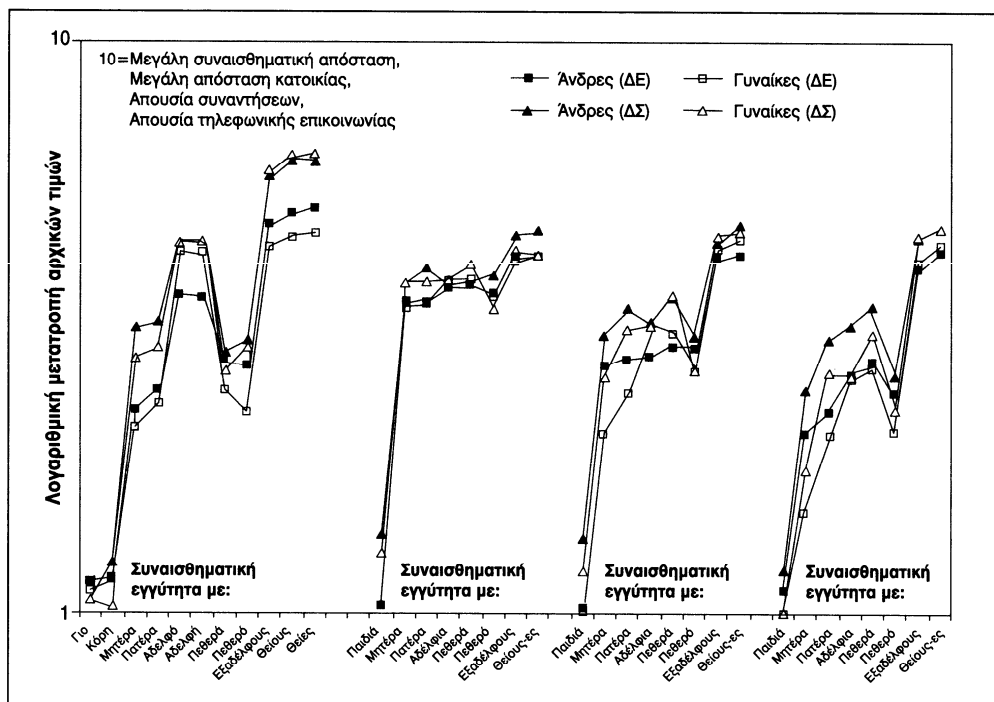
Στην οικογένεια διπλής σταδιοδρομίας διαπιστώνονται αυξημένα επίπεδα συγκρούσεων μεταξύ των εργασιακών και των επαγγελματικών ρόλων των δύο συζύγων. Οι σύζυγοι προσπαθούν να εξισορροπήσουν τις συγκρουόμενες απαιτήσεις της εργασίας και της οικογένειας (Holahan & Gilbert, 1979), με συνήθη αποτελέσματα τις συστηματικές και αδικαιολόγητες απουσίες από την εργα-

σία, τη μείωση της αποδοτικότητας, την αλλαγή εργασίας και τις συζυγικές διαμάχες (Higgins, Duxbury & Irving, 1992), την «ελλιπή απόδοση» στους γονεϊκούς ρόλους και τη μειωμένη ικανοποίηση από την ποιότητα ζωής (Kelly & Voydanoff, 1985· Voydanoff, 1987). Επίσης, μολοντί στις οικογένειες διπλής σταδιοδρομίας επιδιώκεται η ισοτιμία στους ρόλους των δύο συζύγων, οι άνδρες-σύζυγοι φαίνεται να δρουν κυρίως υποστηρικτικά προς τις συζύγους τους – και όχι από κοινού και ισότιμα – στις οικιακές δραστηριότητες και στην ανατροφή των παιδιών, γεγονός που υποχρεώνει τις μητέρες-συζύγους να επωμίζονται ένα επιπρόσθετο φορτίο από εκείνο του συζύγου τους (Burke & Weire, 1976· Raroport & Raroport, 1976). Έτσι, για τις γυναίκες αυτές οι παράγοντες κινδύνου περιλαμβάνουν κόπωση, άγχος και κατάθλιψη (Mitcheldon & Burns, 1998). Επίσης, διαπιστώνεται αρνητική συσχέτιση ανάμεσα στο άγχος που πηγάζει από τους πολλαπλούς ρόλους των συζύγων και τη γενικότερη ψυχική υγεία τους και στον αριθμό των παιδιών (Sekaran, 1986). Επιπλέον, η συζυγική ικανοποίηση φαίνεται να σχετίζεται αρνητικά με την ένταση που επιφέρει η υψηλή εμπλοκή στο επάγγελμα (Greenhaus & Beutell, 1985). Αυτό παρατηρείται συχνότερα στους άνδρες των οικογενειών διπλής σταδιοδρομίας, επειδή η σύγκρουση που βιώνουν είναι ότι οι σύντροφοί τους παρουσιάζουν μειωμένη θηλυκότητα και οικειότητα, καθώς, όπως φαίνεται, η πολυπλοκότητα που πιέζει τις γυναίκες στην προσπάθεια απόδοσης στους πολλαπλούς ρόλους σχετίζεται με την εξουθένωση στο επάγγελμα και με άγχος στο γονεϊκό και στο συζυγικό ρόλο (Michelson & Burns, 1998· Raroport & Raroport, 1976). Από την άλλη μεριά, όμως, οι δύο σύζυγοι βιώνουν αυτοσεβασμό, αναγνώριση στο χώρο της εργασίας τους, ανεξαρτησία, μοιράζονται πολλά καθήκοντα και υποχρεώσεις και αλληλοϋποστηρίζονται στον οικογενειακό και τον ευρύτερο επαγγελματικό χώρο (Μουσούρου, 1989· Raroport & Raroport, 1976· Sekaran, 1986).

Όσον αφορά τον τρόπο ανάπτυξης των παιδιών σε οικογένειες διπλής σταδιοδρομίας, φαίνεται ότι οι πολλές και απρόβλεπτες απαιτήσεις της σταδιοδρομίας των γονιών οδηγούν σε μια συνεχώς μεταβαλλόμενη διευθέτηση της φροντίδας τους, στην προσπάθεια να ξεπεραστούν ποικίλες δυσκολίες. Η σταδιοδρομία της μητέρας είναι κυρίως αυτή που επηρεάζει την ανάπτυξη των παιδιών και μάλιστα επιδρά πιο θετικά στα κορίτσια από ό,τι στα αγόρια (Conger, 1991). Η ένταση, ωστόσο, που βιώνει η μητέρα στην οικογένεια διπλής σταδιοδρομίας φαίνεται να συσχετίζεται με προβλήματα κοινωνικής συμπεριφοράς και ακαδη-

μαϊκής επίδοσης, με μειωμένες ικανότητες αυτοελέγχου και αυτοοργάνωσης και με μειωμένη αυτοεκτίμηση των παιδιών, στο τέλος της σχολικής ηλικίας (Galambos, Sears, Almeida & Kolarie, 1995). Υποστηρίζεται ότι η έλλειψη αναμφισβήτητων αποδείξεων γονεϊκής αγάπης και προστασίας μέσα στην οικογένεια σχετίζεται με δυσκολίες των παιδιών να αναπτύξουν θετική αυτοεκτίμηση και να νιώσουν υψηλή αυτοαποδοχή (Conger, 1991· Coopersmith, 1967· Graybill, 1978). Με τον ίδιο τρόπο, η θετική αυτοαντίληψη του παιδιού σε ειδικούς τομείς ικανοτήτων και στην αίσθηση της προσωπικής αξίας επηρεάζεται σοβαρά από τη δυναμική των οικογενειακών σχέσεων (Minuchin, 1970· Covington, 1992· Song & Hattie, 1984). Ως «αυτοεκτίμηση» ορίζεται η θετική ή αρνητική στάση του ατόμου προς τον εαυτό του (Rosenberg, 1965, 1986) ή η αξιολόγηση που το άτομο κάνει και συνήθως διατηρεί σε σχέση με τον εαυτό του (Coopersmith, 1967, 1984, 1991)· ως «αυτοαντίληψη» ορίζεται το οργανωμένο σύνολο αντιλήψεων που το άτομο διατηρεί για τον εαυτό του όπως τον αντιλαμβάνεται στο παρόν και όπως θα ήθελε να είναι (Rogers, 1951, 1961), το οποίο ωστόσο χαρακτηρίζεται από σχετική ρευστότητα και δυναμικότητα, υφίσταται συνεχείς αλλαγές, καθώς δέχεται νέο πληροφοριακό υλικό από την αλληλεπίδραση με τους άλλους (Epstein, 1973· Harter, 1990).

Η παρούσα μελέτη χωρίζεται σε δύο τμήματα, ουσιαστικά σε δύο ερευνητικές ενότητες. Στο δεύτερο τμήμα της μελέτης (Έρευνα 2) ερευνώνται θέματα που αφορούν στην αυτοεκτίμηση παιδιών σχολικής ηλικίας, καθώς και στην αυτοαντίληψη –πραγματική και ιδανική– προεφήβων μαθητών που προέρχονται από οικογένεια διπλής σταδιοδρομίας, σε σύγκριση με παιδιά και προεφήβους άλλων οικογενειακών δομών. Ειδικότερα, διερευνάται η πιθανή συσχέτιση της αυτοεκτίμησης και της ιδανικής και πραγματικής αυτοαντίληψης των μαθητών με τη μορφή της οικογένειας, με έμφαση στη μορφή οικογένειας διπλής σταδιοδρομίας. Στο πρώτο τμήμα της μελέτης (Έρευνα 1) διερευνώνται τα βασικά χαρακτηριστικά δομής της οικογένειας διπλής σταδιοδρομίας, όπως είναι ο χρόνος των δύο συζύγων-γονέων, η ικανοποίησή τους από την εργασία τους, ο πραγματικός και ο επιθυμητός αριθμός παιδιών, σε αντιδιαστολή με εκείνα άλλων εναλλακτικών σχημάτων οικογένειας. Τα ανωτέρω συνδέονται επίσης με τις συναισθηματικές σχέσεις των δύο συζύγων με τα πρόσωπα της οικογένειας και άλλα συγγενικά πρόσωπα. Ειδικότερα, η μελέτη των ενδοοικογενειακών σχέσεων και των σχέσεων με συγγενείς βασίζεται στη θεωρία της κοινωνικής στήριξης και αναλύεται στις

Σχήμα 2

Συναισθηματική εγγύτητα με έντεκα συγγενικά πρόσωπα, και εγγύτητα κατοικίας, συναντήσεις και τηλεφωνική επικοινωνία με οκτώ συγγενικά πρόσωπα, κατά δομή οικογένειας (Διπλής Σταδιοδρομίας vs Διπλού Εισοδήματος) και κατά φύλο.

λο (που χρησιμοποιήθηκε ως δεύτερος ανεξάρτητος παράγοντας) και διενεργήθηκαν χωριστές αναλύσεις διακύμανσης, για τους συναισθηματικούς δεσμούς κατά δομή οικογένειας για τα έντεκα συγγενικά πρόσωπα, για τη γεωγραφική εγγύτητα με οκτώ συγγενικά πρόσωπα, για τη συχνότητα συναντήσεων και την τηλεφωνική επικοινωνία με αυτά, κατά δομή οικογένειας. Ως στατιστικό υπόδειγμα χρησιμοποιήθηκε η διπαραγοντική ανάλυση διακύμανσης, με συγκρινόμενη μεταβλητή τους συναισθηματικούς δεσμούς με καθένα από τα έντεκα συγγενικά πρόσωπα, την εγγύτητα κατοικίας, τις συναντήσεις και την τηλεφωνική επικοινωνία με καθέναν από τους οκτώ συγγενείς.

Σχετικά με τα ανωτέρω ευρήματα και τις αντίστοιχες διπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης, στον Πίνακα 1 παρουσιάζονται περιληπτικά όλα τα αντίστοι-

Πίνακας 1
Συνοπτικά αποτελέσματα διπαραγοντικών αναλύσεων διακύμανσης

	Κύρια επίδραση Δομής Οικογένειας				Κύρια επίδραση Φύλου			
	F	df	p	η^2	F	df	p	η^2
<i>Συναισθηματικοί δεσμοί με</i>								
Γιο	1,66	1, 182	Σ.Α.	–	0,12	1, 182	Σ.Α.	–
Κόρη	0,09	1, 205	Σ.Α.	–	4,04	1, 205	<0,05	0,02
Μητέρα	43,18	1, 255	<0,001	0,15	4,45	1, 255	<0,05	0,02
Πατέρα	26,12	1, 237	<0,001	0,10	2,62	1, 237	Σ.Α.	–
Πεθερά	7,26	1, 228	<0,01	0,03	2,69	1, 228	Σ.Α.	–
Πεθερό	8,99	1, 215	<0,01	0,04	2,65	1, 215	Σ.Α.	–
Αδελφό	0,97	1, 204	Σ.Α.	–	2,57	1, 204	Σ.Α.	–
Αδελφή	8,52	1, 192	<0,01	0,04	2,72	1, 192	Σ.Α.	–
Εξαδέλφους -ες	47,62	1, 227	<0,001	0,17	0,42	1, 227	Σ.Α.	–
Θείους	65,06	1, 220	<0,001	0,23	0,64	1, 220	Σ.Α.	–
Θείες	56,40	1, 214	<0,001	0,21	0,75	1, 214	Σ.Α.	–
<i>Εγγύτητα κατοικίας με</i>								
Παιδιά	11,88	1, 270	<0,001	0,04	0,38	1, 270	Σ.Α.	–
Μητέρα	3,46	1, 264	Σ.Α.	–	0,08	1, 264	Σ.Α.	–
Πατέρα	6,76	1, 250	<0,01	0,03	0,62	1, 250	Σ.Α.	–
Πεθερά	0,04	1, 259	Σ.Α.	–	0,42	1, 259	Σ.Α.	–
Πεθερό	0,75	1, 245	Σ.Α.	–	1,69	1, 245	Σ.Α.	–
Αδέλφια	0,26	1, 260	Σ.Α.	–	3,02	1, 260	Σ.Α.	–
Εξαδέλφους -ες	11,60	1, 265	<0,001	0,04	3,12	1, 265	Σ.Α.	–
Θείους -ες	5,34	1, 264	Σ.Α.	–	3,66	1, 264	Σ.Α.	–
<i>Συναντήσεις με</i>								
Παιδιά	15,23	1, 270	<0,001	0,05	2,21	1, 270	Σ.Α.	–
Μητέρα	5,52	1, 263	<0,05	0,02	9,52	1, 263	<0,01	0,04
Πατέρα	13,82	1, 248	<0,001	0,05	2,86	1, 248	Σ.Α.	–
Πεθερά	1,28	1, 256	Σ.Α.	–	0,94	1, 256	Σ.Α.	–
Πεθερό	11,36	1, 243	<0,001	0,05	0,47	1, 243	Σ.Α.	–
Αδέλφια	0,23	1, 259	Σ.Α.	–	3,97	1, 259	<0,05	0,02
Εξαδέλφους -ες	7,53	1, 262	<0,01	0,03	1,96	1, 262	Σ.Α.	–
Θείους -ες	10,52	1, 264	<0,001	0,04	0,48	1, 264	Σ.Α.	–
<i>Τηλεφωνική επικοινωνία με</i>								
Παιδιά	1,65	1, 255	<0,001	0,07	18,92	1, 255	Σ.Α.	–
Μητέρα	7,29	1, 259	<0,01	0,03	27,23	1, 259	<0,001	0,10
Πατέρα	25,94	1, 245	<0,001	0,10	4,41	1, 245	<0,05	0,02
Πεθερά	4,659	1, 253	<0,05	0,02	5,63	1, 253	<0,05	0,02
Πεθερό	18,31	1, 238	<0,001	0,07	2,92	1, 238	Σ.Α.	–
Αδέλφια	1,96	1, 259	Σ.Α.	–	7,75	1, 259	<0,01	0,03
Εξαδέλφους -ες	16,66	1, 261	<0,001	0,06	0,50	1, 261	Σ.Α.	–
Θείους -ες	11,95	1, 258	<0,001	0,04	0,30	1, 258	Σ.Α.	–
Σ.Α.: Στατιστικώς ασήμαντο.								

χα αποτελέσματα μόνο για τις κύριες επιδράσεις, καθώς δεν παρατηρήθηκε καμιά περίπτωση στατιστικά σημαντικής αλληλεπίδρασης.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των αναλύσεων διακύμανσης, οι περισσότερες και ισχυρότερες διαφοροποιήσεις παρατηρήθηκαν μεταξύ των δύο δομών οικογένειας. Οι κυριότερες διαφορές αφορούσαν στους συναισθηματικούς δεσμούς (βλ. και Σχήμα 2), όπου οι σύζυγοι διπλού εισοδήματος, και των δύο φύλων, νιώθουν πιο κοντά στη μητέρα και στον πατέρα τους, στους εξαδέλφους, τους θείους και τις θείες τους. Στην εγγύτητα κατοικίας δεν παρατηρήθηκαν διαφορές, διαπιστώθηκαν όμως μικρότερες, αλλά στατιστικά σημαντικές διαφορές στις συναντήσεις των συζύγων με τον πατέρα και τον πεθερό – οι σύζυγοι διπλής σταδιοδρομίας συναντώνται με τα πρόσωπα αυτά λιγότερο συχνά. Η αντίστοιχη στατιστικά σημαντική διαφορά στις συναντήσεις με τα παιδιά είναι πλασματικό αποτέλεσμα οφειλόμενο στις εξαιρετικά ασύμμετρες κατανομές συχνότητας για τις δύο δομές οικογένειας στη μέτρηση αυτή. Διαφορές παρατηρήθηκαν και σχετικά με την τηλεφωνική επικοινωνία με τον πατέρα, τον πεθερό και τους εξαδέλφους, όπου και πάλι οι σύζυγοι διπλής σταδιοδρομίας επικοινωνούν τηλεφωνικά λιγότερο, σε σύγκριση με τους συζύγους διπλού εισοδήματος. Μεταξύ των φύλων, η ισχυρότερη διαφοροποίηση (με αποδιδόμενη στη συσχέτιση διασπορά των τιμών 10%) αφορούσε στην τηλεφωνική επικοινωνία με τη μητέρα, όπου οι γυναίκες, ασχέτως δομής οικογένειας, επικοινωνούν με τη μητέρα τους συχνότερα από όσο οι σύζυγοί τους.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Από τη σύγκριση των τριών δομών οικογένειας προκύπτει ότι στις οικογένειες διπλής σταδιοδρομίας και οι δύο γονείς διαθέτουν το λιγότερο χρόνο στα παιδιά τους, έχουν αποκτήσει συγκριτικά λιγότερα παιδιά και, μάλιστα, δηλώνουν ότι θα επιθυμούσαν να είχαν αποκτήσει λιγότερα, ενώ η ακριβώς αντίθετη εικόνα ισχύει για τις οικογένειες μονού εισοδήματος, όπου η μητέρα ασχολείται με τα οικιακά. Τα ευρήματα αυτά είναι αναμενόμενα και σύμφωνα με τα ευρήματα της διεθνούς βιβλιογραφίας για τις οικογένειες στις οποίες και οι δύο γονείς σταδιοδρομούν, καθώς η εμπλοκή με το επάγγελμά τους απαιτεί ένα είδος αφοσίωσης που συχνά έρχεται σε σύγκρουση με την αφοσίωση στην ανατροφή και

φροντίδα των παιδιών, προκαλώντας τόσο εργασιακό όσο και οικογενειακό άγχος (Burke & Mckeen, 1988· Cox, Griffith & Rial-Gonzalez, 1999· Kelly & Voydanoff, 1985). Μάλιστα, σημαντικότερη σύγκρουση μεταξύ του γονεϊκού και του επαγγελματικού ρόλου φαίνεται να βιώνουν οι μητέρες, σύγκρουση που συνοδεύεται από υπερφόρτωση ρόλων (Carter & Carter, 1995) και από τελειοθηρική διάθεση τόσο στην εργασία όσο και στην οικογένεια, και η οποία συσχετίζεται θετικά με το εργασιακό άγχος και το άγχος στην οικογένεια (Mitchelson & Burns, 1998). Έρευνες δείχνουν ότι, στα πρώτα κυρίως στάδια της σταδιοδρομίας τους, οι γυναίκες που ασχολούνται με πνευματικά επαγγέλματα ή με ακαδημαϊκή σταδιοδρομία είναι είτε ανύπαντρες, είτε χωρίς παιδιά, ή έχουν συγκριτικά τα λιγότερα παιδιά (Austin & Pilat, 1990). Ειδικότερα για τις ελληνικές οικογένειες διπλής σταδιοδρομίας, ενδέχεται να μην ισχύει ό,τι γνωρίζουμε από τη δεκαετία του 1970, σχετικά με το θετικό ρόλο που διαδραματίζουν τα παιδιά για την Ελληνίδα σύζυγο και μητέρα, αυξάνοντας το κύρος και την άσκηση επιρροής της στο ζευγάρι και στην οικογένεια γενικότερα (Μαράτου-Αλιπράντη, 1999). Στη σύζυγο και μητέρα που σταδιοδρομεί φαίνεται να βαραίνει κυρίως η υπερφόρτωση ρόλων, στο πλαίσιο μιας οικογενειακής δομής που από μόνη της δεν περιέχει παραδοσιακά σχήματα συναλλαγής.

Με ανάλογο τρόπο στην ελληνική οικογένεια διπλής σταδιοδρομίας, φαίνεται να μην ισχύει ο βαθμός εγγύτητας των συγγενικών δεσμών, τουλάχιστον όπως καταγράφεται ότι ισχύει για τη σύγχρονη ελληνική οικογένεια, μολονότι γενικά διατηρείται η εγγύτητα και η επαφή με τα πρόσωπα της ευρύτερης οικογένειας (Γεώργας, 1998· Γεώργας και συν., 1998· Georgas, Christakopoulou, Poortinga, Goodwin, Angleitner & Charalambous, 1997). Γενικά, σε όλες τις δομές της οικογένειας, οι μητέρες έχουν συχνότερες συναντήσεις και τηλεφωνική επικοινωνία με γονείς και πεθερικά, και ειδικότερα με τη μητέρα τους, από ό,τι οι σύζυγοί τους. Στις οικογένειες διπλής σταδιοδρομίας, ωστόσο, και οι δύο σύζυγοι, αλλά περισσότερο οι άνδρες-πατέρες, φαίνεται να έχουν λιγότερο συχνές συναντήσεις και να επικοινωνούν τηλεφωνικά λιγότερο με τους πατέρες και τους πεθερούς τους, σε σύγκριση με τους πατέρες των άλλων δομών οικογένειας. Επίσης, στις οικογένειες διπλής σταδιοδρομίας και οι δύο σύζυγοι νιώθουν λιγότερο κοντά συναισθηματικά με τη μητέρα και τον πατέρα τους, τους εξαδέλφους, τους θείους και τις θείες τους, σε σύγκριση κυρίως με τους συζύγους διπλού εισοδήματος. Ίσως οι σύζυγοι που σταδιοδρομούν να αναζητούν σε μι-

κρότερο βαθμό υποστήριξη και βοήθεια από τις γονεϊκές τους οικογένειες, απ' ό,τι συνήθως οι Έλληνες γονείς που εργάζονται (Μουσούρου, 1985), επειδή καταφεύγουν ευκολότερα σε θεσμοθετημένες ή αμειβόμενες υπηρεσίες φροντίδας των παιδιών και των οικιακών καθηκόντων, βασιζόμενοι στα υψηλά εισοδήματά τους, και ενδεχομένως οριοθετούν με διαφορετικό τρόπο τις σχέσεις τους με τους γονείς και τους συγγενείς τους (Gari & Mylonas, 2003).

ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΡΕΥΝΑ

Μέθοδος

Δείγμα

Η δεύτερη έρευνα έχει δύο επιμέρους τμήματα: Στο πρώτο τμήμα της αξιολογήθηκε η αυτοεκτίμηση σε συνάρτηση με τα εναλλακτικά σχήματα οικογένειας, συλλέγοντας στοιχεία από 233 μαθητές των Ε' και Στ' Δημοτικού, 117 αγόρια (50,2%) και 116 κορίτσια (49,8%), ιδιωτικών κυρίως δημοτικών της Αθήνας. Στο δεύτερο τμήμα της αξιολογήθηκε η σχολική αυτοαντίληψη – πραγματική και ιδανική – σε συνάρτηση με τις διαφορετικές δομές οικογένειας, συλλέγοντας στοιχεία από 233 μαθητές Β' Γυμνασίου, ιδιωτικών κυρίως σχολείων της περιφέρειας πρωτευούσης.

Μέσα συλλογής δεδομένων

Για τη μελέτη της αυτοεκτίμησης χρησιμοποιήθηκε το Coopersmith Self-Esteem Inventory School Form (Coopersmith, 1991), το οποίο αποτελείται από 58 ερωτήσεις. Οκτώ από αυτές, που αποτελούν κλίμακα ψεύδους, δεν χρησιμοποιήθηκαν στην παρούσα μελέτη, ενώ οι 50 ερωτήσεις που χρησιμοποιήθηκαν κατανέμονται στις εξής τέσσερις υποκλίμακες: *Γενική Εκτίμηση Εαυτού*, η οποία αναφέρεται στην αυτοαξιολόγηση του ατόμου (π.χ. «Δεν έχω πολύ καλή γνώμη για τον εαυτό μου»), *Κοινωνικός Εαυτός & Σχέσεις με Συνομηλίκους*, η οποία αφορά στο πώς το άτομο αξιολογεί τον εαυτό του μέσα στον κοινωνικό περίγυρο (π.χ. «Είμαι δημοφιλής στους συνομηλίκους μου»), *Σπίτι & Οικογενειακές Σχέσεις*, που διερευνά το πώς το άτομο βιώνει τη θέση του ως μέλος της οικογένειάς του (π.χ. «Κανείς δεν με προσέχει στο σπίτι»), και, τέλος, *Σχολική & Ακαδημαϊκή Επίδοση*, που αφορά στην αντίληψη του παιδιού για το κατά πόσο τα καταφέρνει

στο σχολείο (π.χ. «Πολύ συχνά αισθάνομαι θυμωμένος/η στο σχολείο»). Οι ερωτώμενοι απαντούν σε κλίμακα από 0 έως 1, όπου το 0 εκφράζει το «καθόλου» και το 1 το «συνήθως».

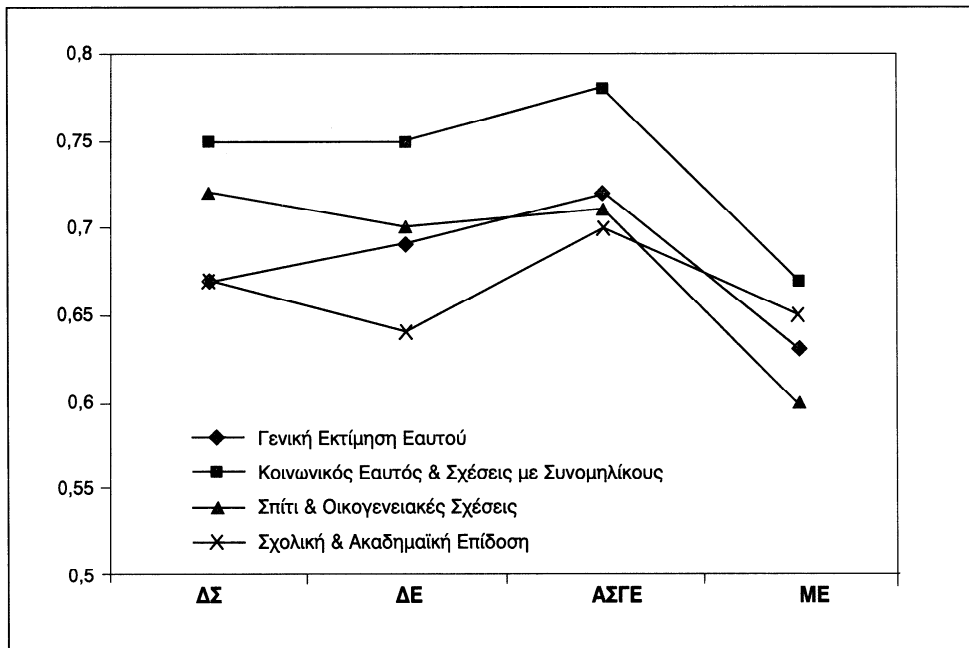
Για τη μέτρηση της σχολικής αυτοαντίληψης –πραγματικής και ιδανικής– χρησιμοποιήθηκε αυτοσχέδιο ερωτηματολόγιο, βασισμένο σε παλαιότερη έρευνα με Έλληνες μαθητές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (Gari & Kalantzi-Azizi, 1998). Αποτελείται από 26 ερωτήσεις αυτοαναφοράς, δομημένες σε ζεύγη, όπου η μία ερώτηση κάθε ζεύγους αφορά στην *πραγματική* αυτοαντίληψη και η άλλη στην *ιδανική* αυτοαντίληψη.

Ευρήματα

Όπως στην Έρευνα 1, έτσι και στην Έρευνα 2 για τον εντοπισμό και καθορισμό των διαφορικών ομάδων χρησιμοποιήθηκαν τα ίδια κριτήρια, δηλαδή το μορφωτικό επίπεδο των γονέων, η επαγγελματική απασχόληση των συζύγων, ο βαθμός ικανοποίησης από την εργασία και το εισόδημά τους. Στο συνολικό δείγμα των 233 μαθητών επισημάνθηκαν οι ακόλουθες δομές οικογένειας: 39 οικογένειες (16,7%) *διπλής σταδιοδρομίας*, 77 οικογένειες (33%) *διπλού εισοδήματος*, στις οποίες και οι δύο σύζυγοι εργάζονται αλλά δεν σταδιοδρομούν, 23 οικογένειες (9,9%) στις οποίες *η γυναίκα σταδιοδρομεί και ο άνδρας εργάζεται*, 40 οικογένειες (17,2%) στις οποίες *ο άνδρας σταδιοδρομεί και η γυναίκα εργάζεται*, 17 οικογένειες (7,3%) *μονής σταδιοδρομίας του άνδρα με τη γυναίκα να μην εργάζεται*, και, τέλος, 30 οικογένειες *μονού εισοδήματος* (12,9%) με τον άνδρα μόνο να εργάζεται. Επτά οικογένειες ήταν αδιαφοροποίητες (3%) και δεν εντάχθηκαν σε καμία από τις ανωτέρω διαφορικές ομάδες κατά τη στατιστική ανάλυση.

Επιχειρήθηκαν τέσσερις μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης, μία για κάθε διάσταση αυτοεκτίμησης, για τέσσερις διαφορικές ομάδες-εναλλακτικά σχήματα οικογένειας: *Διπλής Σταδιοδρομίας (ΔΣ)*, *Διπλού Εισοδήματος (ΔΕ)*, *Άνδρας Σταδιοδρομεί και Γυναίκα Εργάζεται (ΑΣΓΕ)* και *Μονού Εισοδήματος (ΜΕ)* (εργάζεται μόνο ο άνδρας). Επιλέχθηκαν οι τέσσερις εκείνες ομάδες που είχαν περισσότερα από 30 άτομα, ώστε να μην παραβιάζονται –κατά το δυνατόν– οι στατιστικές συνθήκες. Βρέθηκε (Σχήμα 3) ότι η συσχέτιση της μεταβλητής «δομές οικογένειας» με την υποκλίμακα «Σπίτι & Οικογενειακές Σχέσεις» του ερωτηματολογίου αυτοεκτίμησης του Coopersmith ($F_{3, 178}=3,09$, $p<0,05$) είναι στατιστικά σημαντική. Με τη μέθοδο πολλαπλών συγκρίσεων του Scheffé βρέ-

θηκε ότι τα παιδιά που προέρχονται από οικογένειες ΔΣ, ΔΕ και ΑΣΓΕ έχουν υψηλότερο μέσο όρο στον παράγοντα «Σπίτι & Οικογενειακές Σχέσεις», σε σύγκριση με τα παιδιά που προέρχονται από οικογένειες ΜΕ.

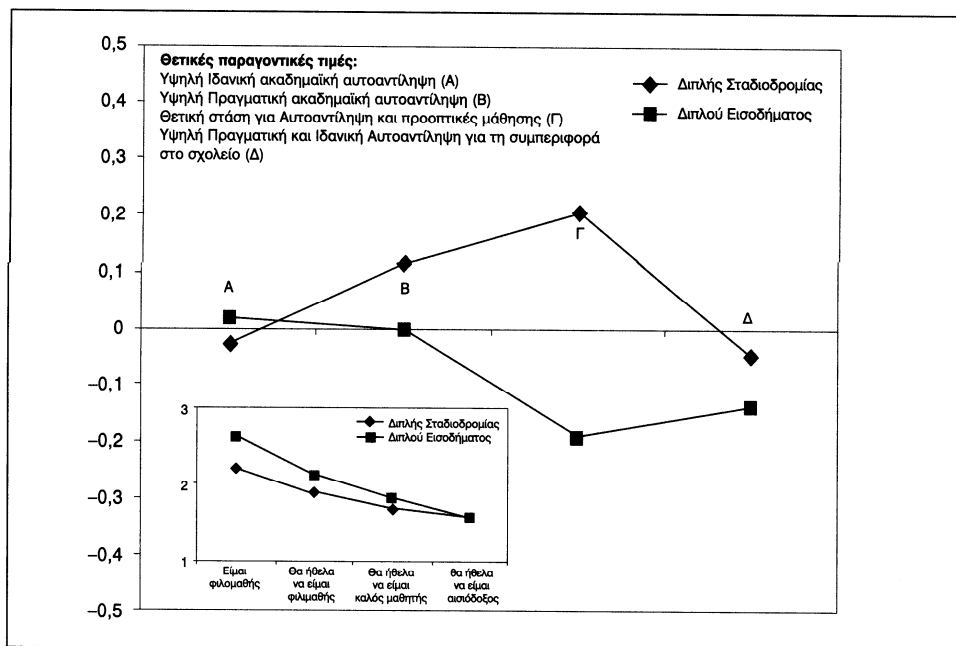
Σχήμα 3
Μέσοι όροι για τις τέσσερις διαστάσεις αυτοεκτίμησης των μαθητών, κατά δομή οικογένειας.

Οι γενικοί μέσοι όροι (min.=0 και max.=1), ανεξαρτήτως ομάδας, για τις τέσσερις διαστάσεις αυτοεκτίμησης ήταν: 0,70 για τη Γενική Εκτίμηση Εαυτού, 0,75 για τον Κοινωνικό Εαυτό & Σχέσεις με Συνομηλίκους, 0,70 για τη διάσταση Σπίτι & Οικογενειακές Σχέσεις, και 0,66 για τη διάσταση Σχολική & Ακαδημαϊκή Επίδοση.

Για τη μελέτη της αυτοαντίληψης, με τη βοήθεια των ίδιων κριτηρίων που χρησιμοποιήθηκαν και στην Έρευνα 1, επισημάνθηκαν οι εξής δομές οικογένειας για

225 από τους 233 μαθητές του δείγματος: *Διπλής Σταδιοδρομίας* (ΔΣ, N=48, 21,3%), *Διπλού Εισοδήματος* (ΔΕ, N=62, 27,6%), *Οικογένειες στις οποίες ο σύζυγος σταδιοδρομεί και η σύζυγος εργάζεται* (ΑΣΓΕ, N=49, 21,8%), *Οικογένειες με τη σύζυγο να σταδιοδρομεί και τον άνδρα να εργάζεται* (ΓΣΑΕ, N=13, 5,8%), *Οικογένειες με το σύζυγο να σταδιοδρομεί και τη σύζυγο να μην εργάζεται* (ΑΣ, N=30, 13,3%), και *Μονού Εισοδήματος* (ΜΕ, N=23, 10,22%).

Πριν προχωρήσουμε σε συγκρίσεις μεταξύ των διαφορετικών ομάδων, ήταν αναγκαίο να εντοπίσουμε και να ορίσουμε εννοιολογικά και λειτουργικά τις επιμέρους διαστάσεις-παράγοντες αυτοαντίληψης στο επιμέρους σύνολο των 26 μετρήσεων από τις 31 ερωτήσεις του ερωτηματολογίου που αφορούσαν στον ιδανικό και στον πραγματικό εαυτό, ώστε να προκύψουν επιμέρους θεμελιακές παράμετροι στα στοιχεία αυτά, τα οποία κατόπιν θα αναλύονταν κατά δομή οικογένειας των 225 μαθητών. Τα στοιχεία αναλύθηκαν παραγοντικά με τη μέθοδο των κύριων συνιστωσών και ορθογώνια περιστροφή των αξόνων. Λόγω του μικρού αριθμού ατόμων στις δομές οικογένειας ΜΕ και ΓΣΑΕ, η ανάλυση παραγόντων έγινε για όλες τις άλλες δομές οικογένειας (ΔΣ, ΔΕ, ΑΣΓΕ και ΑΣ, με 182 συμμετέχοντες τελικά στην ανάλυση). Προέκυψαν τέσσερις παράγοντες, που περιλαμβάνουν 19 από τις 26 μετρήσεις και ανταποκρίνονται στην *ιδανική ακαδημαϊκή αυτοαντίληψη* (π.χ. «θα ήθελα να είμαι επιμελής»), την *πραγματική ακαδημαϊκή αυτοαντίληψη* (π.χ. «είμαι πολύ καλός μαθητής»), την *ιδανική αυτοαντίληψη ως προς τη μάθηση και τη μελλοντική εξέλιξη του ατόμου* (π.χ. «θα ήθελα να είμαι φιλομαθής» και «θα ήθελα να είμαι αισιόδοξος»), και τη *σχέση ιδανικής και πραγματικής αυτοαντίληψης ως προς τις κοινωνικές σχέσεις στο σχολείο* (π.χ. «είμαι αγαπητός στους καθηγητές» και «θα ήθελα η συμπεριφορά μου να είναι καλή»). Εν συντομία, αυτοί οι τέσσερις παράγοντες θα μπορούσαν να ονομαστούν: «Ιδανική ακαδημαϊκή αυτοαντίληψη», «Πραγματική ακαδημαϊκή αυτοαντίληψη», «Αυτοαντίληψη και προοπτικές μάθησης», και «Πραγματική και ιδανική αυτοαντίληψη για τη συμπεριφορά στο σχολείο». Οι εν λόγω παράγοντες ερμηνεύουν το 44,3% της συνολικής διασποράς των τιμών. Για την παραγοντική αυτή επίλυση, το κριτήριο Kaiser-Meyer-Olkin ήταν 0,77, και $|D| = (1,98)(10^{-6})$. Για κάθε μαθητή υπολογίστηκαν οι αντίστοιχες τέσσερις παραγοντικές τιμές (συνολικός μέσος όρος=0, συνολική τυπική απόκλιση=1) μέσω παραγοντικών συντελεστών και χρησιμοποιήθηκαν στις περαιτέρω αναλύσεις.

Σχήμα 4

Μέσοι όροι για τους τέσσερις παράγοντες αυτοαντίληψης κατά δομή οικογένειας (ΔΣ vs ΔΕ) και μέσοι όροι των επιμέρους ερωτημάτων που απαρτίζουν τον παράγοντα «Αυτοαντίληψη και προοπτικές μάθησης» για τις δύο αυτές δομές οικογένειας

Στο τελευταίο στάδιο των αναλύσεων, προχωρήσαμε, για τους τέσσερις παράγοντες αυτοαντίληψης, σε μονοπαραγοντικές αναλύσεις διακύμανσης, όπου ο μεταξύ των ομάδων παράγοντας ήταν δύο από τις δομές οικογένειας και η συγκρινόμενη μεταβλητή ήταν καθένας από τους τέσσερις παράγοντες αυτοαντίληψης. Τα αποτελέσματα (μέσοι όροι) παρουσιάζονται στο Σχήμα 4. Παρατηρήθηκε στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ των μαθητών δύο δομών οικογένειας (ΔΣ και ΔΕ), ως προς τον παράγοντα «Αυτοαντίληψη και προοπτικές μάθησης» ($F_{1,96} = 3,95, p < 0,05$), καθώς οι μαθητές από οικογένειες Διπλής Σταδιοδρομίας δείχνουν να τονίζουν τη φιλομάθειά τους και να επιθυμούν έναν ακόμη περισσότερο φιλομαθή εαυτό με προεκτάσεις καλού μαθητή, ώστε η εικόνα